

historických narativů, na nichž je historická paměť vystavěna, nezbytného odkrývání strategií a politik dokládajících formování a prosazování těchto historizovaných příběhů a v neposlední řadě prostřednictvím jejich medializace sledovat pamětovou kulturu a politiku paměti v praxi.

V samém závěru je třeba dodat, že s knihou *Česká paměť* přicházíme po vydání sociologické analýzy historického vědomí obyvatel České republiky, kterou připravili Jiří Šubrt s Jiřím Vlnopalem.⁵ Domníváme se, že české prostředí, kde stále ještě existuje relativně velký zájem o pamětová studia, vybízí rovněž k hlubším a z časového hlediska obsáhlejšími sondám, které budou otevřeně tematizovat nejen vlivy minulých zkušeností na historické vědomí současné české společnosti, ale neopomenou ani národní stereotypy a méně přívětivé tendence v české pamětové kultuře.

Lidice, březen 2014

Radka Šustrová

PAMĚŤ A HISTORICKÉ VĚDOMÍ V KONTEXTU NÁRODNÍ POSPOLITOSTI MIROSLAV HROCH

*„Žádný národ a žádný stát nemůže trvat bez sebečty
a bez toho, že by přikládal nějakou kladnou hodnotu
svým pamětím a svému vlastnímu charakteru.“*

Karl W. Deutsch, *Nervy vlády*

Žijeme v době, kdy se slova zdají být důležitějšími než ob-
sahy, které označují. Stále nové termíny vstupují do veřej-
ného prostoru, stávají se módními a zaujmají významnější
místo, než by odpovídalo obsahům, jež původně vyjadřo-
valy, či těm, jež vyjadřují v běžné každodenní komunikaci.
Známe řadu takových mnohoznačných termínů také pro
označení vztahu minulosti a současnosti. Před několika
desetiletími prožíval svoji konjunkturu termín „tradice“,
který se postupně opotřeboval. V současnosti se do po-
předí dostal mnohoznačný termín „paměť“. Není úkolem
tohoto příspěvku reprodukovat ani komentovat bohatou
literaturu na téma paměti s adjektivy sociální, kulturní,
kolektivní, skupinová a podobně, ani sociologické, sociálně

⁵ Šubrt, J. – Vlnopal, J. a kol. *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha 2013.

psychologické a filozofické úvahy o vztahu paměti a zapo-
mínání. Zjistěte můžeme popisovat rozdíly v tom, jak kul-
turní paměť charakterizuje Assmann, jak o kolektivní pa-
měti uvážoval Halbwachs či dokonce Durkheim.⁶ Důležité
však pro nás nejsou definice samy o sobě, ale jejich použitel-
nost coby nástrojů vědecké analýzy. Nepříhodnější se jeví
vyjít z termínů, jimiž kolektivní a záměrnou paměť určují
sociologové, neboť právě tento typ je v současnosti nejčas-
těji předmětem diskusí.⁷ Z hlediska historika bude ovšem
třeba toto pojetí poněkud modifikovat a zařadit úvahy o pa-
měti do širších souvislostí historického výzkumu.

Kolektivní paměť zde budu označovat ucelenou his-
torickou informací, respektive rekonstrukci konkrétních
složek minulosti (historické události, procesu, osobnosti),
která více či méně uvědoměle hledá svoji legitimitu (rele-
vanci) v tom, že přináší současníkům aktuální politické,
morální nebo kulturní poučení o minulosti, že má své vý-
chovné poselství. V tomto nároku na legitimitu je impli-
citně obsaženo také sdělení, že rekonstrukce minulosti
proběhla tak, aby to odpovídalo představě o duchovní či
jiné potřebě současnosti.⁸ Označením „kolektivní“ se vya-
drňuje okolnost, že informace, která se předává jako hodná

zapamatování či připomenutí, nebude záležitostí jedince,
ale že ji skutečně přijíme za součást své individuální paměti
jistá část současníků.

Na rozdíl od sociologů by pro historika při užívání toho-
to termínu měla být nesporně důležitým korektivem sku-
tečnost, že historická realita se proměňovala, stejně jako
se měnila ona současnost, k níž se poselství kolektivní pa-
měti obracelo. Jinými slovy: stejná historická informace
(údálost, souvislost, osobnost) se mohla pod stejným ná-
zvem prezentovat v různých dobách (případně i situacích)
rozdílně, její předávání tedy mohlo dostat odlišnou akua-
lizaci. Navíc je třeba brát v úvahu proměnnost v chápání
termínů, jimiž minulou skutečnost historikové charakte-
rizovali, a souřadnic, podle nichž ji analyzovali.

Proto bude užitečné, když v první části poukážu na po-
tře, které se k mnohoznačnosti termínů „kolektivní pa-
měť“ a „místní paměť“ v komplikovaném kontextu vztahu
současnosti a minulosti vztahují. Vzhledem k tomu, že tento
vztah nemůže být celý posízen polaritou termínů „paměť“
a „historická věda“, pokusím se ve druhé části zdůvodnit
potřebu užívat v pojmoslovném instrumentáři další ter-
mín: „historické vědomí“, respektive „povědomí“. Ve třetí
části se pak budu zabývat proměnnou funkcí paměti a his-
torického vědomí jako faktorů, které ovlivňovaly identifi-
kaci s národní pospolitostí. Ve všech třech částech půjde
především o roli paměti a historického vědomí jako his-
torických jevů, tedy při formování národně relevantních
společenských a politických postojů v minulosti, nebu-
de se však možno vyhnout ani vztahu kolektivní paměti

⁶ Assmann, J.: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínky a politická identita v rozvinu-
tých kulturách*. Praha 2001; Halbwachs, M.: *Kolektivní paměť*. Praha 2009;
instruktivní přehled názorů viz Šubrt, J. – Pfeiferová, Š.: *Kolektivní paměť
jako předmět historicko-sociologického bádání. Historická sociologie 2*, 2010,
č. 1, s. 9–30.

⁷ Šubrt, J.: *Historické vědomí a kolektivní paměť*. In: Šubrt, J. – Vinopal, J.
a kol.: *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického
výzkumu*. Praha 2013, s. 13–25.

⁸ Pierre Nora dokonce říká, že paměť je „bezbřanná proti jakémukoli použití,
zneužití i manipulaci“, srov. Nora, P.: *Mezi pamětí a historií. Problémاتها míst.*
In: Bensa, A. – Hübinge, V. (eds.): *Město. Antologie francouzských společenských*

(historického vědomí) k národním hodnotám a národní identitě v současnosti.

KOLEKTIVNÍ PAMĚŤ A MÍSTA PAMĚTI

Hovoříme-li o kolektivní paměti, zdá se nám, že tím vyjadřujeme jednoduchý vztah mezi souborem subjektů paměti, tedy těch, kdo si pamatují, a obsahem paměti, tj. informací o tom, co má subjekt vnímat jako minulost, která je hodná zapamatování. Tato zdánlivá jednoduchost však může být zavádějící.⁹

Jak určit subjekt (nositele paměti)? Můžeme její chápat jako konkrétního člověka s konkrétními zájmy a vlastnostmi. Zde považují za užitečné rozlišit kolektivní paměť, jejímž obsahem jsou především události, které již osobně někdo z nositelů této paměti nezažil, od „paměti pamětníků“, tedy paměti o událostech, které jediněc přímo či nepřímo prožil. Tato paměť tvoří speciální předmět orální historie, kde jistě můžeme aplikovat psychologické poznání o selektivní paměti, o zájmovém pozadí vzpomínání, o tom, jak lze paměť jedince manipulovat a podobně. Z hlediska obecného problému vztahu minulosti („dějin“)

⁹ Je třeba stručně zmínit problém sémantický. V němčině najdeme dva ekvivalenty, které nejsou pouhými synonymy: *Gedächtnis* a *Erinnerung*. Překládáme-li *Gedächtnis* jako „paměť“, pak máme sice v češtině podstatné jméno „vzpomínka“ či vlastně „schopnost vzpomínání“, které by mohlo odpovídat německému *Erinnerung*. Tento termín se však nezdá být běžnou součástí odborného českého jazyka. K oběma termínům máme v češtině také sloveso („pamatovat si“, „vzpomínat“), ale v němčině existuje sloveso pouze k *Erinnerung*. Zasloužilo by si ostatně pozornost odborníků-sociolingvistů studovat, jaké ekvivalenty má český termín „paměť“ (případně také „vzpomínání“) v evropských jazycích.

a současnosti jde nicméně o specifický a důležitý, i když zajiště politicky relevantní problém. Zde se hodlám zabývat paměť zahrnující minulost v celostním slova smyslu, tedy zahrnující všechna historická období.

Společensky relevantní je paměť skupiny, tedy paměť kolektivní, jež je orientována na takové události, které se týkaly větších pospolitostí, a které jsou proto považovány za závažné.¹⁰ Jejím nositelem byla jistá množina jedinců (vesnice, sociální skupina, národ), jež obvykle nebyla homogenní ve svých zájmech a vlastnostech a s největší pravděpodobností nebude homogenní ani struktura její sdílené paměti. Subjektem, nositelem paměti mohla být také instituce, která at s tím či oním zdůvodněním direktivně určovala (a mnohdy i dnes určuje), co je třeba si pamatovat. Je zřejmé, že paměť jedince je strukturována jinak než paměť pospolitosti nebo paměť instituce.

Vedle toho je jistě podstatný rozdíl mezi paměti živelnou, spontánní, která mohla být velmi vzdálena vědecky ověřeným poznatkům o minulosti i obsahu školní výuky a v důsledku toho být plná mýtů a stereotypů. K těm patřil na jedné straně například stereotyp na téma „tři sta let jsme trpěli“, na druhé straně příběh o dobrotvě trpící Sisi. Ani tento typ kolektivní paměti nebyl obvykle založen na pouhé smyšlence, ale v jeho pozadí lze najít nějaký pramenný zdroj odrážející realitu. Na druhé straně známé paměť organizovanou. Musíme při tom brát v úvahu, že kolektivní paměť celých generací mohla být produktem sociální disciplinace, ať již byla vedena přímusově, cestou školní a náboženské výuky, či zdánlivě „svobodně“ – konzenzuálními mediálními manipulacemi.

¹⁰ Šubert, J. – Pfeiferová, Š.: Kolektivní paměť, s. 13n.

Kde je vlastně kolektivní paměť uložena? Zjistěte budou rozdílné odpovědi na otázku, zda tímto termínem můžeme označovat pouze to, co bylo (nebo dnes je) k danému datu obsaženo v hlavách lidí, či také to, co se jim předkládalo, ať již v podobě mediální popularizace či v podobě výsledků vědecké práce. Patří ke kolektivní paměti i to, co bylo napsáno a publikováno, ale (téměř) nikdo to nečetl, a co vstoupilo do veřejného prostoru nějak zprostředkovaně? Kde je v takovém případě rozmezí mezi kolektivní pamětí a historickým vědomím?

Mnohoznačná je také odpověď na otázku po pramenech, na jejichž základě kolektivní paměť analyzujeme. Záleží totiž na tom, zda za „sídlu paměti“ považujeme hlavy lidí, nebo slova, která jsou lidem k pamatování předkládána. Vzhledem k tomu, že obraz minulosti v myslích lidí lze zkoumat empiricky pouze v současnosti, je pochopitelné, že základním pramenem pro poznání kolektivní paměti v minulých dobách nemůže být sám stav myslí, nýbrž jevy, které umožňují rekonstrukci vztahu k minulosti nepřímou metodou. Jde přitom o dvě kategorie pramenů: zaprvé to, co bylo lidem o minulosti předkládáno, tedy texty učebnicové, popularizační, žurnalistické, sochy a obrazy, ale také záznamy o řečnických projevech, kázáních atd.; a zadruhé zprávy o tom, jak lidé na minulost reagovali, což mohla být právě tak veřejná shromáždění a texty letáků či nápisů na zdech, jako paměti či korespondence, využití lze také měření čtenářského zájmu o knihy či časopisy, návštěvnost přednášek a podobně.

Nemohu na tomto místě potlačit pochybnost, zda problematika paměti patří k centrálním úkolům historické vědy, jak se může zdát při pohledu na témata konferencí či témata v našem státě schvalovaných grantů. Proč v naši

době historiky – a to nejen u nás – tolik zajímavá problematika paměti pamětníků? V dřívějších dobách by patřila spíše do okruhu zájmu politologů a sociologů či antropologů, dnes se stává předmětem samostatného oboru soudobé dějiny, jemuž se poskytuje podstatně více finančních prostředků než historikům, kteří se věnují studiu starších období. Ostatně je překvapivé, jak rychle také mnozí z historiků přijali termín „paměť“ do svého analytického instrumentáře, aniž by si položili otázku, co jim vlastně míní a k čemu jim bude užitečný. Budeme tak označovat všechno, co se týká vztahu lidí k minulosti, jako je nazýváno „nacionalismem“ všechno týkající se vztahu k národu?

Nepochybně je třeba počítat s délbou práce mezi sociology a historiky. Historik by měl vyjít z toho, že není sběratelem kuriozit, ale studuje, analyzuje a vysvětluje procesy a události, které proběhly v minulosti. Pokud se tedy historik zajímá o paměť, měl by se v první řadě zabývat tím, jakou úlohu hrála v *dobách minulých* – tedy tím, jak se utvářel v minulých dobách vztah současníků k minulosti, jak vypadal v kontextu toho či onoho národa historický argument – a samozřejmě také historický přesudek. Výzkum stavu soudobé kolektivní paměti by měl provádět a ostatně také vcelku kvalifikované provádějí sociologové.¹¹ Jejich výsledky samozřejmě historikům nemohou být lhostejné, ale pokud je mi známo, nikdo se je bohužel zatím nepokusil interpretovat a zařadit do dobového kontextu zdrojů historického vědomí.

Mnozí historikové dávají přednost úvahám o stavu soudobé paměti o současnosti, tedy o paměti pamětníků.

¹¹ Sov. nejnovější sborník J. Šubrt – J. Vinopal a kol.: *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha 2013.

Nicméně v případě, že v pozadí tohoto zájmu je sebevědomá autostylizace augurů, kteří se domnívají, že určují stav kolektivní paměti soudobé společnosti, respektive cítí se za něj „zodpovědní“, pak je v tomto postoji skryto riziko. Toto riziko spočívá v iluzi, že pod ochranou jistých institucí dobře vědí, v jakých intencích a podle jakých mravních norem se má utvářet paměť soudobé společnosti o době nedávno minulé. Taková představa nutně ovlivňuje v lepším případě volbu tématu a směřování historického výzkumu, v horším případě i závěry, k nimž má tento výzkum dospět. Takový přístup ovšem jistě není a nebyl specifickou soudobých dějin a narazíme na něj i v minulosti.

V těchto úvahách proto vycházím z názoru, že historik poučený nezdaty svých předchůdců by si neměl činit nárok na tvorbu soudobé kolektivní paměti, ale že by měl při jejím studiu působit především v roli experta, který sleduje, z čeho se paměť rodila a případně i dnes rodí, a který připomíná, v čem kolektivní paměť zkrlesluje či zkrlesovala historickou skutečnost ve vztahu k poznatkům historické vědy. Cesta od „dějin“, tj. od toho, co se stalo, od minulé reality, k jejímu ztvárnění v podobě „paměti“ je velmi dlouhá a není zdaleka tak jednoduchá, jak se někdy laikům zdá, když požadují, aby historici prostě napsali, „jak to ve skutečnosti bylo“. Proto si dovoluji na tomto místě nejprve obecně upozornit na zdroje, z nichž čerpala kolektivní paměť. Pokud se někomu bude zdát, že jde o pouhé připomenutí toho, co slyšel v době svého studia historie v prosemináři, usuzuje správně.

Obsah kolektivní paměti je třeba analyzovat obezřetně a diferencovaně, poněvadž informace o minulosti, které jej mají tvořit, procházely několika vrstevami selekce. V nejněhlubším základě a v nejobecnějším smyslu je zdrojem

historické informace samozřejmě množina všeho, co se v jisté době a v jistém regionu událo, o čem nikdo nezachoval svědectví a co nikdy nepoznáme. Odtud se pak odvozují další vrstvy, z nichž každá měla vůči té předchozí povahu selekce:

- a) informace o některých událostech, které se dochovaly prostřednictvím pramenů, přičemž ovšem víme, že se z minulosti zdaleka nedochovalo všechno a že v průběhu času byly prameny přednětem uvědoměného či nezáměrného výběru a skartace;
- b) něco z těchto pramenových informací se stalo historickým faktem díky tomu, že to zpracoval historik, historická věda, přičemž ne vždy šlo o zpracování kritické a všestranné;
- c) z informací o minulosti se pak něco dostalo do vědomí lidí, a to buď prostou nezáměrnou komunikací (rodinná tradice, žurnalistika, veřejné mínění), nebo záměrnou popularizační vědeckých poznatků a obsahu pramenů;
- d) pro všechny tyto informace, ať již mají podobu historických faktů či zdegenerovaly do podoby pouhých mýtů, užívá sociolog Jiří Šubrt termínu „vzpomínky“,¹² jak bude vysvětleno dále, já dávám přednost termínu „historické vědomí“;
- e) část „vzpomínek“ je pak označena za relevantní, tj. za hodné paměti, a slouží přítomné společnosti (případně jejímu segmentu) jako „kolektivní paměť“,

¹² Šubrt, J.: Něsčím teoreticko-sociologického přístupu k otázce historického vědomí. In: Šubrt, J. (ed.): *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu*. Koln 2010, s. 27n.

kteřá se někdy s použitím politických nástrojů může prezentovat jako jediná legitimizovaná interpretace minulosti.

Prameny tedy již při svém vzniku zprostředkovaly informace pouze o nepatrném zlomku toho, co se udalo. Z těchto pramenů se zachoval jen zlomek a opět jen zlomek těchto pramenů se stal základem pro historické zpracování, jehož kvalita byla nepochybně ovlivněna svou dobou. Kolektivní paměť tudíž uchovává jen nepatrnou částku toho, co se v minulosti odehrálo, i toho, co je o této minulosti obsaženo v myslích lidí. Rodila se totiž záměrnou aktualizací a rekonstrukcí historických událostí podle toho, jak byly nastaveny dominanty paměti.

Je zřejmé, že to, co označujeme za „paměť“ („kolektivní paměť“), je výsledkem výběru zprostředkovaného několika filtry, které mohly, ale nemusely být záměrné (jen ten poslední jmenovaný pak byl již vskutku intencionální). Nelze tudíž dělat ani vzdáleně rovnítko mezi přiběhem, který je prezentován jako paměť, a tím, co se ve společnosti odehrávalo. Maurice Halbwachs, jenž termínů „paměť“ a „kolektivní paměť“ již v meziválečném období začal používat, věděl, že aktuální potřeby dané společnosti či jejího segmentu se proměňují, a proto se obraz minulosti do paměti ukládá v neustále obměňované podobě.¹³

Z toho všeho vyplývá, že v případě kolektivní paměti se nemůžeme omezit na výše uvedený prostý vztah mezi

¹³ Přehled názorů na problematiku kolektivní paměti od Durkheima přes Halbwachse až po Todorova srov. Šubrt J. – Pfeiferová Š., Kolektivní paměť jako předmet historicko-sociologického bádání, *Historická sociologie*, 2010, č. 1, s. 12nn.

subjektem a objektem, ale že jde o vztah *tří faktorů*, které určovaly obsah paměti. Vedle subjektu a objektu je třetím faktorem ten, kdo provedl vědomý či nezáměrný výběr informací jako informací vhodných a potřebných k zapamatování. Objektem paměti tedy není samotný historický proces v oné podobě, jak jej rekonstruuje historická věda, nýbrž jisté fragmenty, vzpomínky, složky tohoto procesu, které někdo záměrně, instrumentálně vybral jako potřebné k zapamatování. Proto je důležité vědět, kdo byl autorem tohoto výběru. Kolektivní paměť totiž nebyla pouhým výsledkem vzpomínkové spontaneity, být obsahuje některé její příznaky.

Zde stojíme před další otázkou: bude-li vztah k minulosti redukován na kolektivní paměť, nebude tím implicitně vyjádřeno, že všechno ostatní, co se v minulosti událo, vlastně nestojí za to, aby bylo zapamatováno, neboli *zaslouží si být zapomenuto*? Jasně se tak vyjevuje nebezpečí, že konstruováním kolektivní paměti se poznání minulého dostane do služeb ideologie, stranické politiky, hospodářských zájmů, nacionalismu, náboženského fundamentalismu a podobně. Již před několika desetiletími konstatoval francouzský historik Pierre Nora, že se kolektivní paměť a historická věda ocitají v protikladu.¹⁴ Je otázka do diskuze, zda se tak stalo v důsledku zkvalitnění výsledků historické práce, nebo vinou toho, že politizace kolektivní paměti ohrožovala nezávislost historické vědy.

Je pozoruhodné, jak úspěšně se termín „paměť“ (ať již byl zdrojem Nora, Halbwachs či Assmann) koncem minulého století rozšířil jako jakási metodologická inovace historické vědy. To však neznamená, že předtím minulost

¹⁴ Srov. Nora, P. (ed.): *Les lieux de mémoire. I. La République*. Paris 1984, s. xix.

předmětém hodnotící společenské recepcce nebyla. Vztah k minulosti, k historii, pro jehož jistý segment se ujal označení „paměť“, byl již dávno předmětém zájmu historiků, i když nepatřil k tématům centrálním. Užívalo se také jiné terminologie. Zůstaňme však prozatím ještě u termínu „kolektivní paměť“, abychom si ověřili jeho nosnost.

Je nutno připomenout, že jde o termín, který si historikové vypůjčují od sociologů a dalších sociálních věd. Tam ovšem obvykle chybí při práci s pamětí diachronní dimenze a pracuje se s ní jako s čímsi neměnným – a to hned ve dvojnásobném smyslu. Především vidí sociální věda v paměti entitu, která má zhruba stejnou vnitřní strukturu a vazbu ke společnosti bez ohledu na to, o jaký typ společnosti se jedná. Je příznačné, že jeden z klasiků teoretické analýzy paměti Jan Assmann vychází ze studia dějin starověku. Naproti tomu si je historik Pierre Nora vědom proměnnosti paměti v průběhu času.

Přitom se do značné míry opomíjí perspektiva, se kterou pracuje Nora, nikoli však mnozí, kdo jej citují: skutečnost, že kolektivní paměť byla v neustálé interakci s proměňující se společností své doby, často odpovídala zájmům vládnoucích tříd a tradičních elit této společnosti, ale byla rovněž stále znovu předmětém revize tvář v tvář novým společensko-politickým situacím a zájmovým konstelacím. Také tím zdůvodňují svůj výše zmíněný názor, že předmětém historikova výzkumu v první řadě je – či měl by být – osud a role paměti v dobách minulých. Například to, jakou úlohu hrála kolektivní paměť (i když se jí tehdy říkalo jinak) jako součást veřejného prostoru v české společnosti na konci 19. století. Takový výzkum se ovšem musí vypořádat s tím, že na rozdíl od současných sociologů nemůže postupovat přímou metodou rozhovorů (s vyjímku

dobových memoárů a korespondence). Musí odhadovat stav paměti nepřímou, především podle textů, které dobové myšlení a dobový vztah k historii formovaly a ovšem zároveň její vyjadřovaly. Měl by se přitom omezit na texty obsahující názory a informace, jež utvářely veřejně mínění, byly často pozitivně citovány a aktualizovány. Plošnou analýzu všeho, co se o minulosti psalo, považují za součást studia dějin historického vědomí, nikoli kolektivní paměti.

V případě soudobých dějin je tomu ovšem jinak. Tam lze konfrontovat cestou sociologického výzkumu záměry tvůrců kolektivní paměti se stavem historického vědomí a zjistit tak, do jaké míry se osobní vzpomínky pamětníků (tedy živá paměť) shodují či rozcházejí s poznatky, jež historik získal z pramenů a jež považuje za paměť vědeckou. To je nicméně ve své podstatě problém spíše politický než vědecký. Pro historiky, kteří se zabývají staršími historickými obdobími, je situace snazší: jejich badatelské výsledky je možno za jistých okolností členě zpracovat a učinit je součástí kolektivní paměti současnosti jako jistý typ politicky aktualizované minulosti. Při neexistenci živých pamětníků je takovou konstrukci možno zpočtybnit jen cestou kritické historické revize.

V úvahách o kolektivní paměti zaujímá osobitě místo termín „místa paměti“. Také jeho zřetelnost utrpěla příliš častým užíváním. Tvůrce, či spíše propagátor tohoto termínu Pierre Nora v něm spatřoval označení živoucho pouta mezi přítomností a minulostí a vysvětloval je jako živelnou reakci historického vědomí na pokroky historického (vědeckého) poznání, které rozkládalo tradiční kolektivní paměť. Ta se pak jakoby „bránila“ tím, že se začala upínat ke konkrétním místům připomínajícím jistě

momenty z minulosti, jimž se příkládá klíčový význam pro danou pospolitost – národní i regionální.

Postupně se tento termín začal užívat také jako označení objektů, které po sobě a o sobě záměrně zanechávala minulost – tedy toho, co již koncem předminulého století Ernst Bernheim považoval za specifický typ pozůstatků minulosti, jímž říkal *Denkmal*.¹⁵ A v dalším vývoji se pak pod místy paměti chápou také abstrakta, instituce a události, takže vznikají seriózní projekty na témata „říše jako místo paměti“, „Evropa jako místo paměti“, „svoboda jako místo paměti“.

Jedno však mají místa paměti v různých variantách společně – totiž fakt, že jde o jakési bodové světlo, soustředěné na jevišti dějin do jediného místa. Tím zdánlivě odpadá potřeba vidět celé jeviště, tj. interpretovat dějiny v jejich kontextu (čímž ovšem nechci tvrdit, že se taková interpretace v konkrétních studiích neobjevuje). Díky efektu bodového světla je možno legimitizovat v podstatě každý výběr faktů z minulosti, pokud po něm zbylo něco hmatatelného či alespoň často opakované jméno. Ztrácí se tím ale nejen kontext, ale také diachronní vidění světa.

Proč získávají místa paměti takovou popularitu v publicistice a často vystupují také v odborných textech? Výkladů je zajiště celá řada, pro naši souvislost se mi však zdá rozhodující, že aplikace míst paměti dobře zapadá do kontextu proměňujících se koordinát, podle nichž současníci vnímají svět. Šam Nora uvádí, že místa paměti se rodí proto, že neexistuje „prostředí paměti“, že navzdory

¹⁵ Bernheim, E.: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. Leipzig 1908 (první vydání 1889), s. 257n.

práci historiků zaniká vědomí souvislosti a zájem je hledat.¹⁶ K tomu bych připojil ještě další dva faktory.

Zaprvé, jestliže současná společnost přestává číst, potom k ní bude mnohem účinněji promlouvat neverbální prezentace minulého v podobě budovy, předmětů či obrazů krajiny. Tomu lze přizpůsobit také některá jména osob či termíny, které budou jednoznačně charakterizovány, a tedy zdánlivě všem srozumitelné a konsenzuálně přijatelné. Zadrželé, společnost, která nemá vizi budoucnosti a jejíž příslušníci nemají dostatečně vzdělaní k tomu, aby viděli dějiny této společnosti jako proces, jako vývoj a sled strukturálních proměn, přivítá a snadno vstřebá obraz minulosti, jenž není dějový, ale skládá se ze souboru bodových světél, z míst paměti, jednoduše prezentovatelných a jednoznačně hodnotitelných (lhostejno, zda kladně, či záporně).

Bylo by zjednodušením, kdybych vyskytl míst paměti omezení jen na současnost. S obdobnými přístupy a interpretacemi se setkáváme i v minulosti, i když se tohoto termínu neužívalo (takovým místem paměti byl například pro českou společnost Hus v Kostnici či Havlíček v Brixenu). Bude zajiště užitečné porovnat a zjistit shody a rozdíly mezi místy paměti, která jsou prezentována v současnosti, a obdobnými složkami kolektivní paměti či lépe řečeno obrazu minulosti v myšlení předchozích staletí, třeba i velmi dávných (stov. například proměny bělohorského bojiště či mariánského sloupu jako místa paměti).

Místa paměti mají zajiště svůj význam didaktický, výchovný, ale o úloze historika ve vztahu k nim platí totéž, co jsem výše uvedl o kolektivní paměti: může zůstat na půdě

¹⁶ Nora, P.: *Mezi pamětí a historií*, s. 40n.

své vědní disciplíny a zkoumat je jako součást politických a ideových procesů a zápasů minulých věků, může však také překročit rámec vědního oboru směrem k politické angažovanosti a posuzovat a doporučovat jejich výběr, či je dokonce konstruovat s výchovným záměrem – jako faktory formující historické vědomí současné společnosti.

Vrátme se nyní ke skutečnosti, že „paměť“ je novým termínem, a k otázce, zda lze s tímto termínem vystačit při studiu a výkladu vztahu mezi minulostí a současností. Na tuto otázku odpovídám jednoznačně: je politováníhodným omylem, jestliže někdo redukuje vztah současnosti a minulosti pouze na to, co se označuje jako „kolektivní paměť“ a „místo paměti“. Je třeba zdůraznit, že tímto termínem vyjadřujeme jistý typ, složku či fragment obrazu, který si současnost utvářela o minulosti. Minulá realita ale žije ve vědomí lidí i jinak než v podobě výsledků historického zkoumání a člených výběrů historických informací pro kolektivní paměť. Je proto nutné zavést při studiu vztahu minulosti a současnosti ještě další terminologické rozlišení a pracovat také s termínem „historické vědomí“.

HISTORICKÉ VĚDOMÍ A POVĚDOMÍ

Termínem „historické vědomí“ se dostávám ke klíčovému, nesmírně důležitému nástroji kritické analýzy vztahu mezi minulostí a současností. Jeho užitečnost vychází z poznatku, že ve vědomí každé – minulé i současné – společnosti, ať již její segmenty vymezíme národně, regionálně či sociálně, najdeme ve vztahu k minulosti chaotickou zmiř, kterou tvoří množina vzpomínek a představ. Ty přitom nemusejí být ani systematické ani chronologicky

přesné ani hodnotící v souladu s poznatky historické vědy. Jen malá složka těchto představ má svoji vazbu na kritické vědecké poznání.

Takovýto souhrn všech představ, poznatků i předsudků o minulosti jsem již dávno označoval termínem „historické vědomí“ (a nebyl jsem jediný, kdo tak činil).¹⁷ Tento jakoby nekonečný soubor informací a představ o minulosti má z hlediska poznávání minulé reality dva extrémní póly: jedním pólem je již zmíněná kritická historická věda a její poznatky, druhým pólem pak mýtus, vágní povědomí o tom, že se v minulosti něco stalo, povědomí, které nemusí mít ani konkrétní chronologické ukazatele a v němž nemusejí vystupovat ani reálné osoby. Mezi těmito dvěma póly se pohybuje vztah k minulosti každého jedince i každé společnosti.

Pro větší přehlednost, a ovšem s rizikem jistého zjednodušení, bychom mohli tuto polaritu vyjádřit tak, že v každé společnosti najdeme představy a informace o minulosti ve dvou vzájemně propojených rovinách. Prvou rovinou by byly ony vágní časově neukotvené představy o minulosti, které je možno označovat jako „povědomí“.¹⁸ Soubor vztahů k minulosti, jejíž označují jako „historické povědomí“,

¹⁷ Hroch, M.: Úloha historického povědomí v evropském národním hnutí v 19. století. *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica* 5, 1976, s. 7–14. Tento přístup jsem prohloubil o tři desetiletí později: Hroch, M.: Historické vědomí a počtze s jeho výzkumem dříve a nyní. In: Šubr, J. (ed.): *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu*, s. 31–46. Pro ilustraci terminologických problémů je třeba upozornit, že nejen Pierre Nora, ale i někteří čeští autoři užívají pro soubor, který označují jako „historické vědomí“, termín „paměť“; srov. například Vašíček, Z. – Mayer, F.: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno – Praha 2008, s. 161 a 168.

¹⁸ Počtze s tímto termínem tkví v tom, že se velmi obtížně hledají jeho ekvivalenty v dialektu jazyků, takže vzniká mylný dojem, jako by zde šlo o české

má zřejmě blízko k původnímu Halbwachsovu pojetí, podle něhož kolektivní paměti chybí kritická reflexe historického poznání a podíl vědeckého poznání vůbec.¹⁹ Někteří zahraniční autoři pro tento nebo podobný fenomén užívají termínu „nevědomí“, jímí hovoří o „vzpomínkách“, které se uchovávají mimo vědomí, ale mohou se za jistých okolností stát předmětem rozvzpomínání.²⁰

Rovina historického povědomí má své proudy a toky, které obvykle neznáme, ale jejichž obsah víceméně spontánně odhadujeme podle nepřímých ukazatelů. K takovým ukazatelům patří například výroky pokleslého bulvárního tisku, dobové písničky, výkřiky při demonstracích, hospodské hovory nebo nápisy na zdech. Musíme samozřejmě počítat s tím, že vedle konsenzuálních výpovědí o minulosti najdeme v historickém povědomí i výroky, které si navzájem odporují. Otevřená a zatím málo prozkoumaná se mi jeví otázka, zda se kolektivní paměť může opírat také o mýty a stereotypy obsažené v historickém povědomí.

V druhé rovině pak můžeme hovořit o historickém vědomí ve vlastním slova smyslu, které Jiří Šubrt vidí jako entitu, jež má svoji vnitřní strukturu a na niž se pokusil aplikovat čtyři funkce sociálního systému podle koncepcce Talcotta Parsonse: adaptace, dosahování cílů, integrace, udržování kulturních vzorců. S těmito funkcemi spojil čtyři typy historických informací ve struktuře historického vědomí:²¹

specifickým. Proto jsem po jistou dobu místo termínu „historické povědomí“ hovořil o mytologickém pólu (či mytologické rovině) historického vědomí.

¹⁹ Šubrt, J.: Historické vědomí a kolektivní paměť, s. 18.

²⁰ Ricoeur, P.: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris 2000.

²¹ Šubrt, J.: Historické vědomí a kolektivní paměť, s. 19n.

1. adaptaci odpovídá prožitá historická zkušenost promítající se do obrazu minulosti;
2. dosahování cílů spojuje s ideologickým výkladem a názorem na chod dějin a tomu odpovídajícím výběrem historických témat;
3. integraci odpovídá vědecké historické poznání a rozdílné metodologické koncepcce historické vědy;
4. udržování latentních kulturních vzorců je pak považováno za úkol kolektivní paměti.

Domnívám se, že s touto koncepcí může pracovat i historik, ovšem s jednou výhradou: jako čtvrtá složka historického vědomí by mělo být zařazeno spíše „popularizační“ zpracování a uchovávání historických poznatků (nebo dějme tomu „latentních kulturních vzorců“) ve školní výuce, vbeletrii a dalších složkách umění. Kolektivní paměť totiž mohla, jak bylo vysvětleno výše, jen omezeně a po určitou dobu působit jako možný uchovatel kulturních vzorců. Přikládám ji především roli prostředníka mezi historickým vědomím a potřebami a zájmy dobové společnosti (případně jejích určitých segmentů). Chápu ji tedy jako aktualizaci informací o minulosti založenou na jejích výběru: vždy je pak úkolem historika (či dokonce sociálního psychologa), aby posoudil, do jaké míry šlo o výběr živelný a do jaké míry zde působil záměr, ať již jakkoli motivovaný.

Pro výklad povahy a geneze takto chápané kolektivní paměti může posloužit výše uvedený model. Informace o minulosti primárně získala historická věda (třetí element modelu: funkce integrace). Adaptaci vědeckých poznatků podle historické zkušenosti (první element modelu) zprostředkovovala však nejen věda samotná, ale především každodenní veřejný život a rodinná tradice. Ideologický

pohled na chod dějin (druhá složka modelu) a s tím spojený politický záměr pak určoval výběr témat a informací, které případně mohly být sledány jako vhodné pro umístění do kolektivní paměti.

V každém případě je zřejmé, že u takto chápané kolektivní paměti nejde jen o živelný vztah mezi historickým vědomím a historickou realitou (tedy tím, co se událo), ale že do tohoto vztahu vstupuje, jak již bylo řečeno, ještě třetí faktor, a tím je současná realita, v níž jsou zahrnuty zájmy lidí, stupeň jejich vzdělání, ideologie, mediální manipulace atd.

Nepovažují tedy kolektivní paměť za pouhou komponentu struktury historického vědomí, nýbrž za jeho *společenskou funkci a aktualizaci*. Přitom kolektivní paměť je založena na výběru informací ze všech složek historického vědomí i povědomí. Z aktualizací potřeby vyplývá také dočasnost konkrétních prvků kolektivní paměti. V tomto smyslu ji vidím jako jakousi krátkodobou výpůjčku, jejíž věcné obsahy ji přezívají. To znamená, že se mohou vracet do historického vědomí, případně i povědomí poté, co již ztratily funkci současní kolektivní paměti. Přesněji řečeno: tyto informace o minulosti zůstaly složkou historického vědomí a jejich zastoupení a závažnost se díky jejich posunu do role paměti dočasně zvýšila.

Hovoří-li se tedy o „zapomínání“, může, ale nemusí to znamenat totální vymazání jistého jevu a jeho propad do roviny historického povědomí. Může jít jen o jakousi ztrátu funkčnosti, a tedy o posun informace o jisté události (nebo jen o jejím aktualizacím hodnocení) z kolektivní paměti do obecného historického vědomí, respektive povědomí. Samozřejmě, i bez aktualizace v podobě kolektivní paměti by v rámci historického vědomí bylo

možné sledovat oslabování frekvence jistých informací a jejich propad do historického povědomí či totálního zapomnutí. K tomu je ještě třeba vzít v úvahu, že za specifickou součást historického vědomí považujeme i takové historické informace, které zůstaly zachovány v podobě publikovaných textů, ať již vědeckých či popularizačních. Aniž bych dále sledoval tento zajímavý problém, omezím se na upozornění, že kolektivní paměť a tzv. zapomínání minulosti nelze automaticky považovat za vzájemně se vylučující protiklady.

Sam výběr toho, co je hodno paměti – ať již ho prováděl kdokoli – vycházel z poznatků historické vědy – nebo se aspoň tvářil, že tak činí. Zároveň to však byl výběr, kterému nešlo o posílení historického procesu jako celku, ale o jeho aktualizaci, která nemusela nutně vidět a analyzovat historickou informaci v jejím společenském kontextu. Podobně jako v 19. století se dnes mnoha badatelům takovému bezkontextovému přístupu zdá samozřejmostí, poněvadž se domnívají, že historická věda má především objevovat a případně také aktualizovat „nova fakta“ o minulosti. Tento přístup ovšem považují za jednostranný a antikvovaný.

Minulost není pouze souborem jednotlivých událostí, které se prostě kdysi staly. Nebyla pouhou chaotickou sumou téměř nekonečného množství událostí a jejich subjektů, ale byla také a především procesem vnitřních zápasů a procesem proměn. Jestliže vyjdeme z toho, že hlavním úkolem historické vědy je orientovat se v oné obrovské množství jednotlivin, měli bychom respektovat i náhled sociálních věd, že základním a nezpochybnitelným úkolem každého bádání o společnosti je studium a výklad procesů společenské změny a hledání jejich kauzality. Tento požadavek bychom měli aplikovat také na vědu historickou

a očekávat od ní, že bude přinejmenším směřovat k analýze minulých procesů a k řešení problémů, které z nich vyrůstaly.

Výběr informací, jež věda potřebuje pro výklad těchto procesů, je nebo by měl být v maximální míře nezávislý na tom, co se považuje za politicky, výchovně či jinak relevantní pro současnou společnost. Historická věda by měla být v prvé řadě – vyjádřeno v termínech našich grantových komisí – výzkumem základním a teprve ve druhé řadě výzkumem aplikovaným. Zde bychom podle mého názoru měli hledat jeden ze základních rozdílů mezi pracovními postupy historické vědy a intencionálním využíváním jejích výsledků v podobě utržení kolektivní paměti. Jinak řečeno, záměry vědeckého výzkumu by neměly být přimárně určovány potřebami konstruovat kolektivní paměť, nýbrž potřebou odpovídat na otázky, s nimiž se historik setkává při svém úsilí vysvětlit, pochopit, konceptualizovat informace o minulosti.

A jestliže dnes slycháme tolik o paměti a tak málo o vědě, pak je třeba se ptát, zda historikové sami až příliš často nedávají přednost méně pracné konstrukci a často také dekonstrukci kolektivní paměti, místo aby se věnovali obtížnému, nezávislému, a proto neokázalému výzkumu s cílem objasnit kauzální souvislosti procesu historických proměn. Azda finanční podpora společenským vědám vůbec a historii zvláště se neodvíjí spíše od politických potřeb než od zájmů vědeckého poznání.

Specifické místo mezi takovýmito společenskými ob-
jednávkami zaujímala a pravděpodobně i dnes zaujímá potřeba integrovat národní pospolitost, zájem národa, ob-
vykle dnes ztotožňovaného s národem občanským. Do in-
formací zprostředkovaných kolektivní pamětí se ovšem

může ze sféry historického vědomí selektivně přesunout právě tak vzťah, událost či osobnost, jež národní sounáležitost posilovaly, stejně jako vzťah, který působil právě opačně – zpochybňoval její smysl či hodnotu.

JAKOU PAMĚŤ Tedy POTŘEBUJE NÁRODNÍ POSPOLITOST?

Zde stojíme před jednou z klíčových otázek po smyslu, po společenské funkci zkoumání minulosti, a tudíž i historické vědy. To je ovšem téma příliš široké a v tomto příspěvku postačí omezit se na obecný problém, v jehož rámci uvažujeme o úloze historického vědomí a o významu studia kolektivní paměti. Premisou pro další analýzu je zde ná-
zor, že národní pospolitost byla a je hodnotou a že proto potřebuje pro svoji existenci takovou paměť, takový výběr složek historického vědomí, který bude působit jako faktor posilující národní identitu. Historická věda hraje sice roli relativně nezávislého zdroje informací o minulosti, ale například u kauzální analýzy formování národní identity bylo rozhodující, jaký byl vzťah historického vědomí k národní pospolitosti, jinými slovy, jak se uplatňovala funkce historického vědomí jako faktoru formování národní identity. Odložíme tedy na prahu této kapitoly výše formulované pochybnosti a kritické výhrady ke vzťahu historické vědy a kolektivní paměti a přijmeme premisu, že „úkollem“ zpracování historických informací je taková povaha kolektivní paměti, respektive taková konstrukce míst paměti, která posiluje národní integraci, tudíž je prospěšná národní pospolitosti. Jestliže se Assmann domnívá, že nikoli historické vědomí, nýbrž kolektivní (případně kulturní) paměť

vytváří národní identitu, lze s ním souhlasit pouze s výhradou, že také zde záleží na tom, jak tuto paměť definujeme.²²

Z hlediska národně integrující funkce kolektivní paměti je ovšem třeba posuzovat její interakci s historickým vědomím – výběr, který se při jejím utváření provedl z informací obsažených v historickém vědomí. Můžeme předpokládat, že výběr byl zaměřen především na ty informace, které byly víceméně konsenzuálně hodnoceny jako pozitivní (například období vlády Karla IV.) a jako takové byly a jsou obsaženy v historickém vědomí společnosti. Právě tak si lze ovšem představit, že výběr bude poskytovat prostor informacím, které není možné hodnotit jako pozitivní složku národní minulosti, jejichž hodnocení nebylo v historickém vědomí jednoznačné, případně dokonce společnost rozdělovalo, jako tomu bylo například u sporu o Bílou horu: tedy o to, zda do autenticky české kolektivní paměti patří spíše reformační husitsko-česká složka národní minulosti či složka katolicko-barokní. Pokud se ovšem takové či onaké informace v jisté době úspěšně staly součástí kolektivní paměti, stojíme před otázkou, zda, respektive do jaké míry mohly po jistém čase, kdy vyprchala jejich aktualizací funkce, zpětně ovlivnit i skladbu historického vědomí (povědomí). Jinak řečeno, je pravděpodobné, že informace o minulosti, které byly uloženy v historickém vědomí a byly modifikovány tak, aby se staly předmětem aktualizace v podobě „paměti“, se poté, co splnily svoji politickou funkci, vrátily zpět do historického vědomí v oně modifikované podobě – pochopitelně za předpokladu, že se nestaly předmětem historického revizionismu ve jménu další aktualizace.

²² Assmann, J.: *Kultura a paměť*, s. 123.

Bylo by ovšem mylné redukovat význam minulosti pro současnou národní pospolitost jen na úlohu jakési národní paměti, tj. selektivního výběru informací o minulosti se snahou upevnit vazby uvnitř národní pospolitosti. Právě na tomto příkladu lze totiž ilustrovat rozdíl mezi úlohou kolektivní paměti a historické vědy. Historická věda analyzuje proces formování národa, samozřejmě v širším kontextu, od situace absolutistického státu či etnické pospolitosti až po moderní občanský národ, případně národní stát. Kolektivní paměť, pokud je jejím členem upevnění národní pospolitosti, naproti tomu vybírá z tohoto procesu ony složky, které mohou působit na národní integraci či mobilizaci, a vynechává, tj. odsuzuje k zapomnění složky, jež by mohly působit rozkladně.

Tomu odpovídá také výběr míst paměti. Již Ernest Renan před sto třiceti lety upozornil, že národní pospolitost není jen pospolitostí vzpomínání, tedy kolektivní paměti, ale také kolektivního zapomínání. V tomto zapomínání se podílá i marginalizuje především to, co by mohlo národní pospolitost vnitřně rozvracet, dezintegrovat. I čas-to citovaný Halbwachs hovoří o tom, že kolektivní paměť vybírá z minulosti informace, jimiž lze posilovat identitu dané pospolitosti. Na druhé straně není přesně konstruovat paměť a zapomínání jako nesmiřitelný rozpor. V případě mnoha ze „zapomennutých“ informací jde o marginalizované informace, které se z roviny paměti odsunuly do roviny historického povědomí, a proto není jejich opětovná aktualizace vyloučena.

Z toho vyplývá, že pro kolektivní paměť není rozhodující, zda uchovávané informace tvoří spojitý proces, či zda jde o „orientační body v prostoru a čase“ (Halbwachs), tedy jakási místa paměti. Tím nemá být řečeno, že součástí

kollektivní paměti nemohou být i historické procesy, pokud to odpovídá kritériím, podle nichž se provádí výběr relevantních informací pro kollektivní paměť. Tak například národní hnutí, které v 19. století teprve usilovalo o dosažení plnohodnotné národní existence, svoji paměť nutně orientovalo na kontinuální proces existence vlastního národa od středověku s členem legitimizovat právo na národní existenci. Naproti tomu národy v situaci etablovaných národních států již svoji identitu nemusejí opírat o zdůrazňování této historické kontinuity a jejich kollektivní paměť je v důsledku toho konstruována odlišně.

Není snad třeba vysvětlovat, že budování kollektivní paměti může být úspěšné jen tam, kde existuje v historickém vědomí a povědomí dostatečující informační základna, z níž hodnotící paměť může čerpat. Tak například centrální místo, které v české národní paměti zhruba od konce 19. století zaujalo hnutí, by bylo nemyšlitelné, pokud by v českém historickém vědomí předchozí doby neexistovala znalost Jana Žižky a Jana Husa a pokud by v historickém povědomí nepřežívala mj. představa, že husité bojovali proti cizincům, tedy vnějším nepřátelům. Obdobně předpokladem pro umístění Karla IV. jako „největšího Čecha“ na přední pozici mezi místy národní paměti bylo historické povědomí o slávě českého středověkého království a případně také zkratkový turistický dojem, že četné gotické stavby z Karlovy doby v Praze jsou dokladem vyspělé národní kultury, a tedy také národní velikosti.

Vždy je důležitým úkolem historika, aby korigoval údaje a interpretace uložené v kollektivní paměti a vyjasnil, do jaké míry se překrývaly či shodovaly se znalostmi, které získala historická věda. Výsledkem může, ale nemusí být zjištění, že kollektivní paměť se dostala s poznatky historické

vědy do rozporu. Neméně závažné je ovšem posoudit, jakou selekci poznatky historické vědy prošly, když se staly součástí kollektivní paměti.

Měla-li být snaha o instrumentalizaci kollektivní paměti účinná, bylo velmi důležité, ne-li rozhodující, aby její sdělení nebylo v rozporu, ale alespoň částečně souznělo s informacemi a náhledy, které byly již z dřívějších dob uloženy v historickém vědomí občanů dané pospolitosti. Ve speciálním případě soudobých dějin zasahují do přijatelnosti či přesvědčivosti informací ukládaných do kollektivní paměti osobní zkušenosti a vzpomínky příslušníků této pospolitosti. Ale to je orálními historikům zajisté dobře známo.

Vycházíme-li z toho, že příslušníci národní pospolitosti si uvědomovali (a také dnes snad uvědomují) svoji identitu prostřednictvím verbalizovaných i neverbalizovaných kódů, potom platí prostá deduce: čím jednoznačnější jsou tyto kódy, tím výrazněji působí jako národně integrující faktor a naopak jejich zpochybnění národně relevantní vazby oslabuje.²³ Jedním ze zdrojů těchto kódů je kollektivní paměť i místa paměti. Ladislav Holý hovoří v tomto kontextu o diskurzu (historickém) jako sociálně organizované komunikaci.²⁴ Čím jednoznačnější byly jednotlivé informace a názory přijímány v konsenzu kollektivní paměti, tím významnější roli mohly hrát jako faktor posilující národní sebevědomí. A naopak, pokud byl konsenzus národní paměti rozkládán a zpochybňován nebo pokud byly nové složky v rozporu s informacemi uloženými v historickém vědomí společnosti, nemohly působit v úloze kódů, které

²³ Ke kódom například Giesen, B.: *Die Intellektuellen und die Nation*, Frankfurt am Main 1993, s. 45nn.

²⁴ Holý L.: *Mají český život a skvělý český národ*, Praha 2010, s. 11n.

spojují národní pospolitost. Navíc jde o obsah samotné historické narace. Tak například kódy odvozené od heroizace národní minulosti měly nesporně účinnější integrační potenciál než kódy odvozené od její viktimizace.

Kolektivní paměť přitom hrála (a možná dodnes hraje) v životě národní společnosti dvojitou roli. Mohla jednak připomínat velké činy a hodnoty, jež současnosti chyběly, a zdálo se být v zájmu této pospolitosti, aby byly posíleny. Mohla však také naopak jaksil legitimizovat, opodstatňovat či nacházet historické kořeny a předpoklady toho, co soudobá společnost, respektive její předáci považovali za úspěchy a pozitivní hodnoty. V některé situaci převažovala jedna, jindy druhá z těchto rolí, vzájemně se ale nevytláčovaly.²⁵

Zatím jsem vycházel z toho, že moderní národní pospolitost se formovala zároveň jako pospolitost občanská, a že tedy zápas o národní práva – hovoříme-li v rovině národních hnutí – měl zároveň povahu zápasu za občanskou rovnost, a nebyl tak v rozporu s principy občanské společnosti. V situaci plně zformovaného národa, který se stal národem státním, se ovšem nutně zpochybňuje onen jednoznačně pozitivní kontext národních snah z období, kdy se národ teprve integroval, at již cestou národních hnutí či revoluční mobilizace. Termínem „národní zájem“ lze totiž označovat také cíle agresivní, rozcházející se s principy občanské společnosti a demokraciismu. Tak například koloniální výboje jako součást kolektivní paměti zajiště mohly a možná mohou dodnes působit jako výrazný národně integrační faktor.

²⁵ Jan Assmann užívá pro tyto funkce novotvarů „fundující“ a „kontrepräsentativní“ (srov. Assmann, J.: *Kultura a paměť*, s. 72n.), ale nezdá se mi, že je to nutné.

Neměli bychom však přenášet do obrazu národní minulosti současně ideologické stereotypy či rozpory vyplývající z rozdílného hodnocení vlastnictví a nacionalismu. Takový ahistorismus spolu s nevdělaností vede nejednou – spolu se snahou o bezpracnou komerčně motivovanou orientaci – k tomu, že se konstrukce kolektivní paměti utváří v národně destruktivním duchu. Uvedme alespoň jeden příklad. Vylučíme-li z kolektivní paměti národní obrození jako pozitivní hodnotu (což se vlastně již stalo), nebudeme mít potíž s hodnotovým zpochybněním období první republiky (což se začíná dít). Logicky pak může dobrotvý František Josef I. jako staronové místo paměti zastřítný T. G. Masaryka (což se děje). Stejně logicky vzniká dojem, že zápas o národní český stát a o svěbytnou národní existenci byl nemyšlným počínáním, které přineslo spíše negativní důsledky. Konstrukce kolektivní paměti může tedy mít nejen skupinové integrační, ale také dezintegrační dopady. Při tom záleží nejen na výběru předmětu či místa paměti, ale také na jeho interpretaci.

Musíme ovšem brát v úvahu skeptickou otázku, jaký smysl vlastně měly snahy o utváření národní pospolitosti a o upevnění vědomí soudržnosti a solidarity mezi jejími příslušníky. I když nepochybují právo klást takovouto otázku, v níž ožívá antinacionalistická skepse, jakou známe již z dob Rosy Luxemburgové, domnívám se, že patří mimo jiné k úvahám naší diskuse, poněvadž zpochybňuje sám smysl úvah o existenci, a tudíž také diskuse o kolektivní paměti národa. Vycházel jsem v této stati z axiomu, že každá, tedy i česká národní existence je kulturní a lidskou hodnotou, a že má svůj smysl považovat vztah k upevnění či uvolnění národní identity za jedno z kritérií při analýze vztahu historického vědomí a kolektivní paměti.

ZÁVĚREČNÉ POCHYBNOSTI

Za opodstatněnější a závažnější pro diskusi o vztahu kolektivní paměti k historickému vědomí a zejména k historické vědě považují jinou kacířskou otázku. Ubíráme se vsakutku správnou cestou, když přijímáme názor, že hlavním, ba jediným úkolem historické vědy je shromážďovat, respektive poskytovat národně integrační a politicko-, občansko- či jinak výchovné informace pro kolektivní paměť? Nebo vyhledávat, respektive konstruovat místa paměti ve jménu jakéhokoli jiného cíle, jenž je považován za hodnotu, či lépe řečeno, jenž se v jisté situaci vlivným elitám dané společnosti jeví být užitečným?

To, co se dnes označuje jako „kolektivní paměť“ je nutnou součástí našeho života. Historik, i když nepovažuje za svůj cíl podílet se na budování jistého typu paměti, se tedy musí smířit s tím, že výsledky jeho práce se mohou stát v jakési míře či méně posunuté či zkrácené podobě součástí aktualizující instrumentalizace historie. Záleží však na tom, jakým směrem se taková instrumentalizace ubírá. Dohdes existuje většinový konsenzus o tom, že kolektivní paměť byla a má být potenciálně důležitým, pozitivním faktorem národní integrace. Domnívám se však, že ani úspěšným clem, ani výchovným působením by se neměla poměťovat kvalita výsledků historické vědy. Právě tak je nebezpečné odvozovat požadavky pro orientaci historického zkoumání a formulaci jeho cílů z takticky pozitivně chápaného pojetí historie jako sítě informací pro potřeby politické či jiné aktualizace.

Domnívám se, že je nutno rozlišovat *informace* jako soubor údajů použitelných v kontextu dobové politiky, ekonomiky, ideologie od *věděni* jako „celostní formy zkoumání

světa“,²⁶ jež není účelově orientováno a jímž v případě historické vědy rozumím poznání kauzálních souvislostí, vztahu mezi jevy a výklad procesu historické změny, a to bez ohledu na dopady, které by to mohlo mít na povahu kolektivní paměti. V takovém kontextu totiž patří paměť i místa paměti jako výsledky aplikovaného výzkumu do kategorie informací. I když tyto informace pocházely od vědění založeného na kritickém studiu a interpretaci historických procesů, byly tak či onak účelově vybrány a uvedeny do předem zvoleného kontextu.

Hodnota, tj. použitelnost informace se mění s proměnlivými potřebami a možnostmi jejich využití. Proto nepovažuji místa paměti – jakkoli sám termín „místo“ naznačuje (zdanlivě) stabilitu – za trvalý fenomén. V průběhu věků jedna místa paměti zanikala a byla nahrazována jinými podle měnící se politické, náboženské a kulturní situace a potřeby. Stejně tak tomu je i s kolektivní pamětí. Naproti tomu výsledky kritické historické vědy mají trvalou platnost, i když mohou být a nutně jsou v průběhu let dalším vědeckým výzkumem korigovány, doplňovány a zdokonalovány.

Jestliže ovšem usilujeme o poznání, které programově neslouží praktické potřebě, ale „pouhé“ humanitní vzdělanosti, objevuje se často námitka, zda má smysl udržovat při životě vědecké historické poznání. Vždyť přece potřebujeme především aplikovaný výzkum, který má mít v našem případě podobu utváření kolektivní paměti či hledání míst paměti! Užité hodnota takového výzkumu pro občanskou či politickou výchovu je jistě větší než výsledky

²⁶ Jaesmann, K. P.: *Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vědět*. Praha 2011, s. 37nn.

„samoučelné“ vědy, pouhého historického vědění, pouhého poznání historické kauzality, pouhé vzdělanosti, která je hodnotou o sobě.

Zde stojíme před karádními otázkou věd o člověka a o společnosti: zda je budeme chápat jako aplikovaný výzkum, vědu služebnou, jakkoli v lepším případě možná slouží uslechtlým cílům, nebo zda uznáme právo na život také takové vědě, kterou provozujeme jako součást obecné humanitní vzdělanosti. Neměli bychom ani dnes, kdy se vše poměřuje maximou „co z toho“ nebo „co za to“, zapomínat, že skutečně srobohodnou je teprve taková věda, pro niž poznání pravdy nespočívá v prostém historickém vyprávění ani v reprodukci souboru jednotlivých informací, ale v poznání a pochopení podstatných souvislostí. Při vši marnosti takového volání bychom měli alespoň doufat, že hlubší poznání věcí lidských – a to i jejich osudů v minulosti – bude uznáno za kulturní hodnotu o sobě.

Samozřejmě lze snadno namítnout, že ani historické poznání usilující o nezávislost na potřebách doby nikdy nebude totožné s realitou, že jeho výsledky budou vždy ovlivněny autorovými postoji i jeho současností. Tento argument však není nikterak nový: o dobové podminělosti historického poznání jsem slyšel již za studentských let od svých učitelů a později jsem to říkal jako učitel svým studentům. Odvažuji se říci, že každé skutečné poznání (a v tomto kontextu snad mohou užít termínu „konstrukce“) se má snažit o co nejbližší, co nejpřesnější, co nejvěrnější postavení vnitřních souvislostí, které určovaly běh dějin toho onoho období, té oné země. A tkví v samé podstatě kritické vědy (nejen historické), že každý či téměř každý výklad, každá taková konstrukce je časem podrobena re-vizi a případně nahrazena konstrukcí novou, přesnější,

komplexnější. To se však děje nikoli ve službách aktuální kolektivní paměti, či dokonce nějakého politického zájmu, ale v poctivé snaze přiblížit konstrukci minulého co nejvíce historické realitě.

* * *

Cílem této stati je upozornit, že pro každé studium vztahu společnosti k dějinám je zásadně důležité brát v úvahu, že existuje a i v minulosti existoval soubor informací, představ a stereotypů o minulosti, které lze zhruba třídit ve vztahu k polaritě vyjádřené termíny *historické vědomí a historické povědomí*. Tento soubor zahrnuje široké spektrum od výsledků kritického vědeckého poznání přes jeho popularizaci až po mýty a vágní stereotypy o minulosti. Všechno z toho v minulosti mohlo a také dnes může být využito – aktualizováno v dobovém diskurzu jako politický argument či jako nástroj výchovy i zdroj komercializované zábavy. Tuto funkci aktualizované minulosti souhrnně označuji v posledních desetiletích publicisté a v rostoucí míře i badatelé z oboru sociálních věd jako „kolektivní paměť“ („místo paměti“). Nejednou se ovšem tímto termínem nazývá historické vědomí, takže funkce je mylně ztotožňována se samotnou strukturou, ze které vychází. Cesta k tomu, co se označuje „kolektivní paměť“, nemusí mít povahu pouhé aktualizace libovolných prvků historického vědomí, ale má nepřímou či přímou vazbu na historický výzkum. Informace o minulosti vždy měly své počátky u tohoto výzkumu. Vědecké zpracování minulosti je však selektivní, a to nejen v důsledku toho, že se dochoval jen zlomek pramenů. Historik vždy vybírá téma i faktografii a záleží na tom, podle jakých kritérií to činí. Měl by to být

především výběr takových témat a hledání takových informací, které považuje historik za potřebné pro vysvětlení chodu dějin, pro pochopení a interpretaci jistých jevů či procesů. Může to ale být výběr informací, jež mají být popularizační a čtenáře pobavit nebo jež historik považuje za potřebné pro osvětu, výchovu či rozšíření obzoru svých spoluobčanů. Každá z nových informací mohla být východiskem pro utváření kolektivní paměti. Pod tímto zorným úhlem je tedy kolektivní pamět *výsledkem dvojí selekce*, dvojího výběru informací o minulosti: prvou selekci provedl vědecký historický výzkum, druhou pak subjekt, který usiloval o aktualizaci informací z tohoto výzkumu vzniklých.

Navzdory všem kritickým výhradám nezbyvá než se smířit s nevyhnutelnou existencí badatelského zájmu o kolektivní paměť. Je však třeba mít vždy na mysli, že tento nový termín označuje především *funkci historického vědomí*, ony jeho složky, jež se staly předmětem aktualizace a cílené instrumentalizace. Nelze je tedy bez kritického ověření ztotožňovat s historickým poznáním či dokonce, jak to často provozuje soudobá žurnalistika, s výsledky kritické historické vědy. Proto je studium dějinné úlohy kolektivní paměti – jako pouhé dílčí složky historického vědomí – jedním z důležitých, nikoli však hlavních úkolů historické vědy. Jde tu o studium jistého typu zpětné vazby, toho, co bylo aktualizováno jako společenská funkce výsledků historikova bádání. Je však třeba mít vždy na mysli nebezpečí vyplývající z toho, že kolektivní paměť minulých věků zkoumáme nepřímou metodou, takže většinou nejsme schopni přesně posoudit, do jaké míry zkoumáme texty, které „pouze“ vstoupily do historického vědomí, a do jaké texty, jež člené určovaly dobovou kolektivní paměť.

Navíc je hranice mezi obojím neostrá, a proto obtížně určitelná. Pokud bychom přijali názor, že kolektivní paměť je prostě součástí historického vědomí, otázka po vymezení by byla snadno zodpověditelná. Pokud považujeme kolektivní paměť a místa paměti za aktualizaci jistých složek historického vědomí a povědomí, nezbyvá než stanovit za základní kritérium pro určení hranice samu skutečnost, že informace, které kolektivní paměť zprostředkuje, mají záměrnou aktualizaci či instrumentalizační funkci.

Vznik a společenské působení kolektivní paměti jsou nemyslitelné bez historického vědomí. Ta z něj nejen čerpá, ale rovněž se k němu obrací, poněvadž musí počítat s tím, že přijetí informací do kolektivní paměti je podmíněno jejich srozumitelností. Čím více konstrukce nějaké nové složky kolektivní paměti zapadá do koordinát existujícího historického vědomí, respektive povědomí *clové skupiny*, tím vyšší je jejich přesvědčivost a tím silnější může být její působení. O tom, jak hodnotit dopad kolektivní paměti na rozhodování současníků, však nemohou rozhodovat sami současníci. To se pozná teprve s časovým odstupem: až kritické analytické dějiny „kolektivních pamětí“ pomohou rozlišit jejich pozitivní a negativní dopady. Pokud lze vůbec nějaké hodnotící soudy v této souvislosti vynášet...